

УДК 811.58

Д.Ә. Мадиев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: daniyarmadiev@mail.ru

Көне қытай тіліндегі есімдіктердің грамматикалық ерекшеліктері

Берілген мақалада көне қытай тіліндегі есімдіктерге толық мағлұмат беріледі. Көне және қазіргі қытай тіліндегі есімдіктердің грамматикалық ерекшелігі мен заманауи тіл үйрену үрдісіндегі маңызы қарастырылады.

Түйін сөздер: көне қытай тілі, грамматика, есімдік, тіл үйрену үрдісі.

D.A. Madiyev

Grammatical features of ancient Chinese pronoun

In this article complete description is given pronoun of ancient Chinese language, examined their grammatical features in ancient and modern Chinese and importance is in the modern process of study of language.

Keywords: ancient Chinese language, grammar, pronoun, language learning process.

Д.А. Мадиев

Грамматические особенности местоимений древнекитайского языка

В данной статье дается полное описание местоимений древнекитайского языка, рассматриваются их грамматические особенности в древнем и современном китайском языке и важность в современном процессе изучения языка.

Ключевые слова: древнекитайский язык, грамматика, местоимение, процесс изучения языка.

Қытай тіліндегі есімдіктерді әртүрлі жолмен топтастыруға болады. Біріншіден, оларды сұраулы және сұраулы емес деп екі топқа бөлуге болады; екіншіден, есімдіктерді синтаксистік қызметіне қарай немесе олардың қай топтағы атау сөздермен алмаса алатындығына байланысты топтастыруға болады. Екінші әдіс бойынша топтастыруда, көне қытай тіліндегі есімдіктерді жіктеу есімдігі, сілтеу есімдігі және сұрау есімдігі деп қарастыруға болады.

Жіктеу есімдіктері өзінің синтаксистік функциясына сәйкес, әрдайым адам немесе затты білдіреді. Анықтауыш қызметінде тәуелділікті білдіреді, яғни анықталып тұрған заттың кімге тиесілі екендігін көрсетеді. Бұл жағынан алғанда, ол сілтеу есімдігінен ерекшеленеді, өйткені сілтеу есімдігі анықталатын затты нақтылағанымен, кімге тиесілі екенін анықтамайды. Салыстырып көрсек: 其劍 qíjian-

оның қылышы және 此劍 cǐjian – мына қылыш – 其 qí «оның» сөзі қылыш иесінің атын ауыстырып тұр; 此 cǐ – «мына» сөзінің ондай мүмкіншілігі жоқ [1, 93 б.]

Жіктеу есімдіктері.

Көне қытай тіліндегі жіктеу есімдіктерін негізгі үш топқа бөлуге болады:

1) Бірінші жақтағы жіктеу есімдіктері, оларға 予 (余) yú, 朕 zhen, 吾 wú, 我 wǒ секілді есімдіктер жатады.

2) Екінші жақтағы жіктеу есімдіктері, оларға 汝 rǔ, 若 ruò, 而 er, 爾 er, 乃 nǎi секілді есімдіктер жатады.

3) Және соңғы топқа, үшінші жақтағы жіктеу есімдіктері 其 qí, 之 zhī, 焉 yān жатады.

Әр топта мысал ретінде біршама жиі кездесетін есімдіктер берілген. Оның ішінде кейбірі белгілі бір дәуірдегі, белгілі бір диалектідегі мәтіндерде ғана кездеседі. Мы-

салы, екінші жақтағы 乃 nai сөзі классикалық дәуірге дейінгі тілге тән, 而 er сөзі негізінен тарихи шығармаларда кездеседі, 若 guo есімдігі б.э.б. III ғ. аяғында ғана пайда болған.

Сонымен қатар әр топтағы сөздер арасында синтаксистік қызметіне қарай өзара ерекшеліктері бар. Мұндай ерекшеліктер үшінші жақтағы есімдіктер арасында анық байқалады. 其qi сөзі анықтауыштың қызметін атқарады және атаулық мүшенің орнына келіп, бастауыштың қызметін атқарады. Мысалы, 其子 qizi – оның ұлы, 知其贤 zhiqixian – оның кемеңгер екенін білемін. 之zhi есімдігі сөйлемде етістіктен кейін немесе сөз алды қосымшасынан кейін келіп толықтауыш болады: 杀之 shazhi – оны өлтірді. Және 焉yan сөзі, оның сөйлемдегі қызметі 於yu сөз алды қосымшасымен біріккен зат есімнің қызметіне ұқсас. Салыстырып көрейік: 学於孔子 – «Кун-цзыдан үйрену» және 学焉 – «содан үйрену».

Басқа топтарда функциялық айырмашылық соншалықты анық емес. Дегенмен мұнда да әлдебір өзіндік ережелер бар. Мысалы, 吾wu есімдігі сөйлемде негізінен бастауыш қызметін атқарады, ал 我wo сөзі керісінше, көбіне толықтауыш қызметін орындайды. 乃nai мен 而er есімдіктері анықтауыш қызметін атқарғандықтан, толықтауыш бола алмайды. 汝ru мен 若guo есімдіктері анықтауыш қызметін атқармағанымен, 朕zhen есімдігі сөйлемде негізінен анықтауыш қызметін атқарады [4, 105 б.].

Бірінші топтағы сөздердің өзара айырмашылықтарын айтар болсақ, олар бір-бірінен 我wo, 我们women мен 咱们zanmen арасындағыдай ерекшеленеді. Яғни 予yu мен 朕zhen сөздері мағынасы жағынан «мен» немесе «біз» дегенді білдірсе, 吾wu мен 我wo есімдіктерінің мағынасы біршама басқа, өйткені бұл сөздерді қолданғанда «мен және сен» немесе «мен және сендер» деп диалогқа қатысушыларды түгел меңзеп тұрғанын түсіну керек. Дегенмен классикалық дәуірде бұл топтағы есімдіктер арасындағы грамматикалық айырмашылықтар жойылды. 予yu сөзі енді тек «мен» деген мағынада қолданылатын болды. Қолданғанда да, бұл есімдікті дәрежесі жоғары адам өзінен дәрежесі төмендердің алдында өзі жайында айтқанда ғана қолданған. 朕zhen сөзі классикалық дәуірдің басында қолданыстан шыққанымен, б.э.б. 221 жылы қабылданған

заңға сәйкес, император өзі жайында айтқанда осы есімдікті пайдалануы тиіс болған [6, 210 б.]

Үшінші жақтың есімдіктері мағыналық жағынан сілтеу есімдіктеріне ұқсас. 之zhi есімдігі «мынау, осы» секілді мағынаны білдіріп, сөйлемде толықтауыш қызметін атқарады. Мысалы, 見之jianzhi сөзі «оны көрдім» деп қана аударылмайды, сондай-ақ «мынаны көрдім» деп те аударылады. Осы мағынада алғанда 知之zhizhi «осы жайында білемін» деп, 学之xuezhi «осыны үйрендім» деп аударылады. 焉yan есімдігінің (құрамында орынды білдіретін 於yu сөз алды қосымшасының мағынасы бар) «сонда, сол жерде» деген мағынасы бар. 在焉zaian «сол жерде болу» деп аударылады.

Сілтеу есімдіктері.

Сілтеу есімдіктері сөйлемде, негізінен анықтауыш қызметін атқарады әрі жіктеу есімдіктері секілді тәуелділікті білдірмейді. Дегенмен олар да бастауыш пен баяндауыш қызметін атқара алады. Мұндай кезде олар жіктеу есімдіктері тәрізді адам мен затты білдіретін сөздердің орнына жүреді.

Көне қытай тіліндегі сілтеу есімдіктері екі жұп антонимдер түзеді: 彼bi «анау» және 此ci «мынау», сондай-ақ 是shi «осы» және 他ta «басқалар». Бірінші жұп сәйкесінше «ана жерде» және «осында» деген мағынаны да білдіреді. Классикалық дәуірге дейінгі тілде 此ci сөзінің орнына 兹zi сөзі қолданылған, ал 是shi есімдігінің орнына 時shi сөзі жүрген. Конфуцийлік шығармаларда 此ci сөзімен қатар сол мағынада 斯si сөзі де қолданыста болған. 彼bi есімдігі классикалық тілде сілтеу есімдігі ретінде өте сирек пайдаланған. [4, 26 б.]

Жоғарыда айтылған басқа да есімдіктер сөйлемде бастауыш немесе толықтауыш қызметін атқарғанымен, негізінен адамды емес, затты немесе жалпы жағдайды білдіреді. 此ci және 是shi сөздерінің арасындағы айырмашылыққа тоқталатын болсақ, алғашқысын сөйлеуші өзінен алыс емес затты көріп тұрып нұсқағанда пайдаланса, екіншісі-жаңа ғана әңгіме барысында айтылып кеткен затты меңзейді.

Көне қытай тілінде сілтеу есімдігіне сондай-ақ 某mou «әлде бір», «әлде қандай» сөзі жатады. Бастауыш немесе толықтауыш қызметінде 彼bi сөзі секілді «әлде кім» деген мағынада адамға қатысты сөзді алмастырады. Алайда 某mou сөзі жіктеу есімдіктеріне басқаларынан жақын тұр: анықтауыш функциясында өзінен

кейін 之 zhi көмекші сөзі тұрса, тәуелділік мағынасы болады, көмекші сөз болмағанда ғана сілтеу есімдігіне жатады. Салыстырсақ: 某之子 mouzhizi «біреудің баласы» және 某日 mouri «бір күні».

Сұрау есімдіктері.

Сұрау есімдіктерінің ішінде жіктеу және сілтеу есімдіктерімен сәйкес келетіндері деп 誰 shui «кім» және 何 he «не» есімдіктерін қарастыруға болады. Біріншісі адамдар жайында сұрағанда қолданылады және жіктеу есімдіктерімен сәйкеседі. Екіншісі заттар туралы сұрақтарда қолданылады, анықтауыш қызметінде тәуелділік мағынасы болмағандықтан, өзін сілтеу есімдігі секілді ұстайды [7, 75 б.].

誰 shui «кім» есімдігі сөйлемде, негізінен, толықтауыш, немесе байланыстырушы баяндауыш қызметін атқарады. Конфуцийлік шығармаларда бастауыш қызметін көбіне анықтауды білдіретін 孰 shu «кім» есімдігі атқарады (тарихи жазба ескерткіштерде, керісінше 誰 shui сөзі көбінесе бастауыш қызметін атқарады). 誰 shui сөзі анықтауыш қызметін де атқарады («кімнің» деген мағынада), тек бұл жағдайда өзінен кейін 之 zhi – көмекші сөзі тұрады.

何 he сөзі «не» мағынасында 誰 shui «кім» сөзі секілді сөйлемде толықтауыш және баяндауыш қызметін атқарады. Сонымен қатар бұл сөз анықтауыш ретінде «қандай» деген мағынада қолданылады, мысалы: 此何木也哉 – «Бұл қандай ағаш?». Сондай-ақ 何 he есімдігі басқа есімдіктерден ерекше түрде, көбіне «неге» немесе «қалай» деген мағынада баяндауышты анықтап тұрады, мысалы: 夫子何笑由也. Ұстаз, сіз неге Ю-ге /айтқанына/ күлдіңіз.

Конфуцийлік бағыттағы әдеби шығармаларда 何 he есімдігімен қатар сол сөзбен мағыналас 奚 xi есімдігі де қолданылады. Кейбір мәтіндерде тағы бір мағыналас есімдік 胡 hu сөзі кездеседі. Бұл үш есімдік, шын мәнісінде, бір сөздің үш түрлі фонетикалық варианты болып табылады,

өйткені үш сөздің де көне тілдегі дыбысталуы шамалас болған [9, 59 б.]

Көне қытай тіліндегі сұрау есімдіктерінің ортақ ерекшелігі болып олардың сөйлемде толықтауыш қызметін атқара тұрып, етістіктің алдында тұруы. Мысалы: 吾誰敢怨? «Мен бағылым барып кімге ренжи аламын?»

Сұрау есімдіктері етістікпен емес сөз алды қосымшасымен басқарылғанда да, есімдіктер олардың алдында тұрады (көбіне 誰與 shuiyu «кіммен»), 何以 heyi «немен, неге» және 何為 hewei «не үшін» секілді тіркестер жиі кездеседі. Мысалы:

吾又誰與爭? Сонда біз тағы кіммен күресеміз?

何以利吾國? Еліме қалай пайда әкелсем екен?

Сондай-ақ 何 he сөзі тіпті толықтауышқа анықтауыш болғанда да, толықтауышпен бірге етістіктің алдында тұрады, ал толықтауыштан кейін 之 zhi көмекші сөзі тұрады. Дегенмен мұндай конструкция өте сирек кездеседі. Қарастырылып өткен сұрау есімдіктері 於 yu сөз алды қосымшасымен байланыспайды. Мұндай тіркестің орнына өзімізге таныс 焉 yan сөзі қолданылады және сұрақ мағынасында жалпы ережеге сәйкес бұл сөз етістіктің алдында келеді. 焉 yan сөзінің сұрақ ретінде кейініректе пайда болған бірнеше синонимдері бар: 安 an, 惡 wu, 惡乎 wuhu. Бұл сөздер сұраулы сөйлемдерде заттардың аттарын алмастырады, кейде, тіпті, адамдарға қатысты сұрақты да білдіреді. Олар негізінен «қайда», «қай жерде», «қайдан», «кімнен» секілді мағынада қолданылады. Мысалы:

公焉在? Мырза қайда екен?

子獨惡乎聞之? Бұл жайында сіз кімнен білдіңіз?

Орынды білу үшін 何 he есімдігін пайдаланып сұрақ қоюға болады, тек бұл жағдайда есімдік етістіктің алдынан келсе, толықтауыш орынды білдіреді, мысалы: 牛何之 niuhezhi – Өгіз қайда барады? [5, 83 б.]

Әдебиеттер

- 1 Яхонтов С.Е. Древнекитайский язык. –М.: Наука, 1965. -115с.
- 2 Крюков М.В., Хуан Шу-ин. Древнекитайский язык (тексты, грамматика, лексический комментарий). –М.: Наука, 1978. -512с.
- 3 Гуревич И.С. Очерк грамматики китайского языка III-V вв. –М.: Наука, 1974. -254с.

- 4 Никитина Т.Н. Грамматика древнекитайских текстов. Синтаксические структуры. Учебное пособие. –Л.: Издательство ЛГУ, 1982. -132с.
- 5 Люй Шу-сян. Очерк грамматики китайского языка. Слово и предложение. –М.: Просвещение, 1961. -266с.
- 6 Ван Ляо-и. Основы китайской грамматики. –М.: Просвещение, 1954. – 262с.
- 7 Спирин В.С. Построение древнекитайских текстов. –М.: Наука, 1976. –231с.
- 8 Никитина Т.Н. Грамматика древнекитайских текстов. Конструкции с особыми глаголами и прилагательными. Необычные функции знаменательных слов. Служебные слова. Структура текста. – Л.: Издательство ЛГУ, 1982. -148с.
- 9 Горелов В.И. Грамматика китайского языка. –М.: Просвещение, 1984. – 216с.